

نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه

حمیده شهیدی^۱

چکیده: وقف به عنوان یک ارزش در میان جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این سنت در تاریخ ایران به ویژه در عصر صفویه به دلایل چندی از جمله رسمیت یافتن مذهب تشیع، از رشد و شکوفایی برخوردار است و بر جنبه‌های مختلف، تأثیرات عمیقی برجای نهاده است. از جمله می‌توان نقش آن را در توسعه جغرافیایی و ایجاد فضاهای شهری ملاحظه کرد. مشهد یکی از این شهرها و شاید مهم‌ترین آن است. اگر چه کتاب‌ها و مقالات مستقلاً در باب وقف نگارش یافته است و حتی تأثیر آن بر روی برخی از شهرها مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما تحقیق جامعی درباره تأثیر وقف در ایجاد دگرگونی جغرافیایی و ایجاد فضاهای شهری مشهد در دوره صفوی، صورت نگرفته است. از این رو این نوشتار برآن است با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، وقفنامه‌ها و اسناد ارزشمند مربوط به مسائل مالی و حسابداری موقوفات، موجود در مرکز آرشیو آستان قدس باروش توصیفی - تحلیلی به نقش وقف در توسعه منابع آبی، گسترش فضاهای درونی شهری، مهاجری و جذب جمعیت در دوره صفویه در شهر مشهد پردازد.

واژه‌های کلیدی: وقف، مشهد، دوره صفویه، توسعه جغرافیایی، فضاهای شهری، مهاجرت

۱ دانشجوی دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد/ کارشناس اسنادتاریخی مرکز آرشیو آستان قدس رضوی hamideh.shahidi@stu.um.ac.ir

The Role of Endowment in Water-supply Development and Formation of Urban Spaces of Mashhad in Safavid Period

Hamideh Shahidi¹

Abstract: Endowment enjoys a special status as a value within the Islamic society. This practice has grown and thrived in the history of Iran, especially at the Safavid period, for several reasons, including formal recognition of Shi'ism; and has left profound impacts on different aspects of life. Among other things, its role can be noticed in geographical development and creation of urban spaces. Mashhad is one of such cities, and perhaps the most important one.

Although many independent books and articles have been written on endowment and even its impact on some cities has been studied, no comprehensive research has been conducted concerning the impact of endowment on making geographical changes and creating urban spaces in Mashhad in the Safavid period. Thus, the present writing is intended to address the role of endowment in development of water supplies, development of inner city spaces, immigrant acceptance, and population attraction in the Safavid period in Mashhad. This has done through using library sources, endowment deeds, and valuable documents relating to financial and accountancy issues of endowed properties, available in AQR archive center. The method adopted is descriptive-analytical approach.

Keywords: endowment, Mashhad, Safavids, water-supply development, urban spaces, immigration

---

1 Ph.D. Student in history of Islamic Iran, Ferdowsi University, Mashhad. Specialist in Historical Documents reserved in the "Astan- e- Quds- e- Razavi archive center", (The archive center of the sacred shrine of Imam Reza, Mashhad), hamideh.shahidi@stu.um.ac.ir

مقدمه

وقف یکی از نهادهای مهم در جهان اسلام است که از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این سنت در تاریخ ایران به ویژه در عصر صفویه، به دلایل چندی از جمله رسمیت یافتن مذهب تشیع، از رشد و شکوفایی برخوردار است و آثار عمیقی بر جنبه‌های مختلف جامعه به جای گذاشته است. از جمله، نقش آن را می‌توان در توسعه منابع آبی و ایجاد فضاهای شهری ملاحظه کرد. شهر مشهد یکی از این شهرها و شاید مهم‌ترین آن است. هرچند عوامل محیطی و جغرافیایی نقش مهمی در توسعه آن داشته است اما ترویج مذهب تشیع و به تبع آن، رشد وقف که متأثر از آن است در دوره صفویه، در روند شهرآفرینی، توسعه آبی و گسترش فضاهای شهری و جذب جمعیت، تأثیرگذار بوده است.

اگرچه کتاب‌ها و مقالات مستقلی در باب وقف نگارش یافته است و حتی تأثیر آن بر روی برخی از شهرها مورد بررسی قرار گرفته اما تحقیق جامعی در باب نقش وقف در توسعه منابع آبی و ایجاد فضاهای شهری مشهد در دوره صفوی، صورت نگرفته است. البته کتاب‌هایی در زمینه تاریخ مشهد از جمله نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد از مهدی سیدی، تاریخ مشهد الرضا علیه السلام از احمد ماهوان و تاریخ مشهد از محمد رضا قصابیان، اطلاعات پراکنده‌ای در این زمینه ارائه می‌دهند. از این رو این نوشتار برآن است با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، وقفنامه‌ها که در کتاب آثار الرضویه اثر اسماعیل بن حبیب‌الله مستوفی و نیز نسخه خطی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به ثبت رسیده‌اند و دو طومار علیشاهی و عضدالملک که صورت وقفیات در آن‌ها موجود است همچنین اسناد ارزشمند مالی و حسابداری مربوط به موقوفات موجود در آرشیو مرکز اسناد آستان قدس، به این مهم پردازد و با روش توصیفی - تحلیلی به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

۱. نقش وقف در جهت حل مشکل کم آبی مشهد و توسعه جغرافیایی آن در دوره صفویه چگونه بوده است؟
۲. وقف در شکل دهی و ایجاد فضاهای شهری مشهد تا چه میزان تأثیرگذار بوده است؟
۳. نقش وقف در مهاجرت افراد و جذب جمعیت تا چه میزان بوده است؟
۴. وقف در حفظ بناهای سودمند شهری چه کارکردی داشته است؟

۱. ایجاد منابع آبی و توسعه جغرافیایی مشهد

وقف در کنار سایر آثار و نتایج، آثار جغرافیایی مهمی نیز به همراه دارد. در برخی از مناطق که پدیده وقف گسترش یافته است، چهره جغرافیایی آن مناطق دگرگون شده است. همچنین وقف در سیما و چشم انداز جغرافیایی شهرها مؤثر بوده است. ایجاد منابع آبی یکی از موقوفه‌های مهمی است که سبب توسعه شهرها و جذب جمعیت و رونق آن می‌شود. مشهد در ردیف شهرهایی قرار می‌گیرد که همواره با مشکل کمبود آب مواجه بوده است.

در دوره تیموری، امیرعلیشیرنواپی جریان آب چشمه گلسب یا چشمه گیلان در نزدیکی شهر، تابران توس را به شهر مشهد انتقال داد. این چشمه از چشمه‌های بزرگ و مشهور دشت توس بود که سده‌ها قبل آبی زلال، گوارا و فراوان داشت و آب زراعت و شرب بخشی از شهر تابران توس و پیرامون آن را تأمین می‌کرد.^۱ دولت شاه سمرقندی که خود معاصر با این اقدام بوده است آن را احسانی بزرگ می‌داند و مسافت آن را قریب به ده فرسخ شرعی نوشته است.^۲

با روی کار آمدن حکومت صفویه با توجه به وجود مرقد امام رضا - علیه السلام - شهر مشهد مورد توجه خاص حکومت و در نتیجه دارای جمعیت فزاینده‌ای شد. در این شرایط یکی از مشکلات عمده آن کمبود منابع آبی بود. چنان‌که اسکندریبگ‌ترکمان از مورخان این دوره در گزارش خود آورده است که: «ساکنان مشهد مقدس معلى و زوار روضه متبرکه که از قلت آب در عذاب بودند»^۳ در نتیجه شاه عباس اول در سفر سال ۱۰۱۶ق به مشهد، فرمان می‌دهد آب چشمه گیلان از صاحبان آن خریداری و با ساخت خیابان، آب را از میان آن انتقال دهند و آن را وقف آستان حضرت امام رضا - علیه السلام - می‌کند. جلال‌الدین محمد منجم در گزارش خود آورده است که آب چشمه گلسب را از صاحبان آن خریدند و دو طرف نهر را درختکاری کردند و خانه‌های اطراف آن را به قیمت خوبی گرفتند.^۴

به نظر می‌رسد فرایند این کار چند سال به طول انجامیده است چرا که پس از پایان کار در سال ۱۰۲۳ق. شاه عباس دستور نگارش وقف نامه آب خیابان را می‌دهد. در قسمتی از

۱ مجتبی انصاری و دیگران (۱۳۸۶)، «تأثیر عوامل جغرافیایی بر تکوین، گسترش و نابودی شهر تابران توس» مدرس علوم انسانی، ش ۵۰، ص ۱۳.

۲ دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۳۷)، تذکره الشعرا، به تصحیح ادوارد براون، به کوشش محمدعباسی، تهران: بارانی، ص ۵۷۱.

۳ اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۸۲)، تاریخ عالم آرای عباسی، تنظیم ایرج افشار، ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۸۴۵.

۴ ملا جلال‌الدین محمد منجم یزدی (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی (روزنامه ملا جلال)، به کوشش سیف ... وحیدنیا، تهران: وحید، ص ۳۲۸.

وقفنامه در باب مصرف آب آورده شده است: «... در بین عقد وقف مذکور شرط فرمودند که تمامی آب چشمه مذکوره به صحن آستانه متبرکه آمده که عامه مسلمین از آن انتفاع گیرند و مطلقاً به هیچ وجه من الوجوه، خواه در بالای آستانه و خواه در پایین آستانه سوای آن که مردم به قدر احتیاج، آب به ظروف از نهر مذکور بردارند، تجویز نفرموده‌اند که احدی احداث ممر نموده، آب به زراعت و باغات و خانه‌ها و حیاض و برکه‌ها و حمامات خود برد، و در بالای آستانه، آب بر زراعت سرکار آستانه نیز نبرند و مستند به آن نشوند که صرفه وقف در آن است که به هیچ وجه تجویز آن نفرموده‌اند و بعد از آن که تمام آب از آستانه گذشته فاضل آب از حصار شهر بیرون رود، به آن زراعت نموده آنچه حاصل شود صرف طعام نموده در مطبخ سرکار آستانه ... طبخ نموده به صادرین و واردین دهند و اگر کسی خلاف شروط مذکوره کرده احداث ممر نموده، آب برد، حکم آن داشته باشد که در خون امام معصوم مظلوم شهید -علیه السلام- شرکت کرده باشد و پادشاه وقت و علمای عصر و صدور و متولیان، اگر خلاف شروط مذکوره تجویز نمایند در روز قیامت نزد خدا و رسول -علیه السلام- و حضرت امام ثامن ضامن -علیه السلام- شرمنده بوده از عهده جواب بیرون آیند...»^۱

در مقاله‌ای که به عوامل جغرافیایی اضمحلال توس پرداخته شده، چنین ذکر شده است که اگر انتقال آب چشمه گلسب به مشهد نبود، شهر توس مجدد رونق می‌گرفت.^۲ بالطبع توجه شاه عباس به این امر و وقف آب این چشمه در عدم رونق توس و جذب جمعیت آن به شهر مشهد بی‌تأثیر نبوده است.

در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس مربوط به دوره صفویه، در ۲۱۵ مورد به نهر خیابان اشاره شده است و از آن گاهی به عنوان نهر مبارک خیابان نیز یاد می‌شود. این اسناد گویای آن است که نهر مزبور مورد رسیدگی و به تنقیه و پاکسازی آن توجه می‌شد و از سوی آستان قدس به بیلداران که کار تنقیه را انجام می‌دادند مبالغی به عنوان اجرت پرداخت می‌شد. در مجموع جهت هزینه تنقیه نهر خیابان، سالانه مبلغ ده تومان عراقی در طولمارنسق که بودجه سالانه در آن ثبت می‌شد، در نظر گرفته می‌شد.^۳ همچنین نهر خیابان دارای یک

۱ اسناد وقف آستان قدس رضوی، نسخه خطی، محل نگهداری کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۹۸۷، رونوشت وقفنامه شاه عباس اول، صص ۹-۱۱.

۲ انصاری و دیگران، ص ۱۹.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، به طور نمونه سند شماره ۳۴۹۰۳، س ۱۱۷ق.

میراب بوده است که کار نگهداری و نظارت بر تقسیم آب را بر عهده داشته است.^۱ در میان اسناد، استشهاد نامه‌ای مربوط به سال ۱۰۷۶ق مشاهده می‌شود که در آن عده‌ای شهادت می‌دهند که آب خیابان به باغچه محمد جعفر رضوی نمی‌رسد. دستور متولی وقت آستان قدس، میرزا ابوطالب رضوی خطاب به قلندر بیگ میراب، جهت رسیدگی به این امر در حاشیه آن مشاهده می‌شود.^۲

در طومار علیشاهی نیز به بیلداران و میراب نهر خیابان اشاره شده است.^۳ طومار مذکور که به دستور علیشاه افشار به سال ۱۱۶۰ق تنظیم شده است، در حقیقت به منزله دستورالعمل یا به عبارتی لایحه بودجه آستان قدس می‌باشد که در آن به موقوفات، تشکیلات اداری و پرداخت حقوق‌ها و وظایف در این مجموعه، اشاره شده است.

روی نهر خیابان تا سال ۱۳۴۵ش. باز بود و آب در آن جریان داشت ولی در آن سال با قطع درختان کهن چند صد ساله در طرفین نهر روی آن را پوشاندند.^۴

جدای از نهر خیابان جهت حل مشکل کم آبی مشهد در دوره صفویه، وقف، کارکرد دیگری نیز دارد و آن وقف قنات و آب انبار است که در منابع و وقفنامه‌ها ذکر آن به میان آمده است. از جمله قنات مهدی قلی بیگ میر آخور باشی است. وی از عمال دستگاه حکومتی شاه عباس اول بوده است. اسکندر بیگ ترکمان از او با لقب مقرب الحضرة یاد می‌کند.^۵ وقف نامه‌ای از او به سال ۱۰۲۷ق. باقی مانده است که به وقف قنات مذکور اشاره دارد. آب این قنات را وقف حمام وقفی خود معروف به سرسنگ و نیز مسجد جامع گوهرشاد و شربتخانه آستان قدس می‌نماید:

«... شرط کرد که آب قنات مزبوره را به حمام مذکور [حمام سرسنگ] برند به قدر احتیاج و آنچه فاضل آید به مسجد جامع برده، زوار و غیرهم کائنا من کان از آن انتفاع یابند و فاضلاب را از مسجد جامع به جداول و جعافر بر زراعات خارج شهر اقدس جاری سازند و بعد از اخراج ما یجب اخراجه علی الطریقه المشروحة و صرف تقیه قنات و تعمیر و تنظیم و ترصیص و تاسیس منهدم و رویه مستهدم و

۱ همان، سند شماره ۳۳۴۱۰، س ۱۰۶۸ق.

۲ همان، سند شماره ۳۰۶۴۹، س ۱۰۷۶ق.

۳ طومار علیشاهی (۱۳۷۹)، بازخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی، ص ۴۶.

۴ احمد ماهوان (۱۳۸۳)، تاریخ مشهدالرضا علیه السلام، مشهد: ماهوان، ص ۴۶۵.

۵ ترکمان، همان، ج ۲، ص ۸۳۰.

وضع حق التولیه علی الطریقه المزبوره آنچه فاضل آید به ادویه و اشربه شربت خانه سرکار مخزن الاسرار و معدن الانوار نمایند»^۱.

گفته شده است در دوره قاجار قسمت انتهایی آن به صورت رو باز از داخل شهر می‌گذشت. به همین دلیل وقتی به مسجد می‌رسید آب آن کثیف بود. در زمان جنگ جهانی اول در سال ۱۳۳۲ق، چند تن از تجار و ثروتمندان مشهد با خرید لوله و ماشین بخار از روسیه سعی کردند آب پاکیزه به مسجد برسانند. بدین ترتیب در نزدیکی میدان سعدی کنونی یا همان فلکه سراب که مظهر قنات مهدی قلی بیگ بود، آب لوله کشی به مسجد می‌رساندند.^۲

در منابع، از آب انباری وقفی در دوره صفویه یاد شده است. این آب انبار توسط میرزا محمد محسن رضوی وقف شده است.^۳ میرزا محسن نخستین فرد از سادات رضوی مشهد است که از سال ۱۰۲۶ تا ۱۰۳۰ق توسط شاه عباس به تولیت آستانه می‌رسد. در اسناد موجود به آب انباری وقفی متعلق به آستان قدس اشاره شده است که در جنب مسجد مبارک قتلگاه قرار دارد. بر طبق این سند، این آب انبار در سال ۱۰۱۱ق توسط مهدی قلی بیگ شاملو، ایشیک آقاسی باشی خاصه شریفه، وقف شده و در همین سال به مبلغ سالانه یک تومان رایج خراسانی اجاره داده شده است.^۴

۲. ایجاد بناهای سودمند شهری

در مشهد دوران صفویه، وقف به منزله یکی از وجوه فقهی، سرچشمه بناهای سودمند شهری مانند مسجد، مصلا، مدرسه، بیمارستان، کاروان سرا، حمام و خیابان است. در اینجا به این بناها و واقفان آن اشاره می‌شود.

۱.۲. مسجد

از جمله مسجد امام رضا علیه السلام - واقع در کنار قبرستان قتلگاه، بنابر نوشته منتخب‌التواریخ در زمان شاه عباس اول و توسط مهدی قلی خان ایشیک آقاسی باشی در سال ۱۰۱۱ق. ساخته

۱ جهت مشاهده متن کامل وقفنامه رک: اسماعیل بن حبیب... مستوفی (۱۳۱۷ق)، آثارالرضویه (چاپ سنگی)، ص ۱۶۴.
 ۲ مهدی سیدی فرخ‌د (۱۳۹۲ش)، نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد، ص ۱۳۶.
 ۳ همان، ص ۱۱۴.
 ۴ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۲۳۴، س ۱۰۱۱ق، ص ۵.

شده است.^۱ در سندی مربوط به سال ۱۰۱۱ ق. نیز به این مسجد اشاره شده است.^۲ همچنین در کنار آن، همان گونه که پیش از این اشاره شد آب انباری نیز توسط مهدی قلی خان وقف شده است.^۳ قابل ذکر است که قبرستان قتلگاه در شمال حرم امام رضا علیه السلام - بوده و در زمره قدیمی ترین گورستان های مشهد محسوب می شده است. در زمان شاه طهماسب اول در آنجا محلی به نام غسلگاه وجود داشته است. سیدی احتمال داده که غسلگاه بعد از واقعه قتل عام مردم مشهد توسط عبدالمؤمن خان ازبک به قتلگاه شهرت یافته است.^۴ در اسناد نیز در ابتدا به غسلگاه مبارک اشاره دارد^۵ و از سال ۱۱۴۵ ق. به قتلگاه مبارک تغییر نام داده است.^۶ بنابراین به گواه اسناد، غسلگاه همان قتلگاه است. صدرالمآلهین لاهیجانی نیز به این امر اشاره دارد که قبرستان به هر دو عبارت غسلگاه و قتلگاه معروف است.^۷ محمد هاشم خراسانی به مسجد وقفی دیگری در پایین پا (قسمت سفلی خیابان) روی حوض انبار، اشاره دارد که توسط خواجه بیگ از امرای دوره شاه عباس دوم به سال ۱۰۵۳ ق. ساخته شده است.^۸

از دیگر مساجد وقفی، مسجد محراب خان واقع در راسته نوغان است. بانی آن محراب خان قاجار از سرداران مشهور شاه عباس صفوی است که بنا بر نوشته اسکندر بیگ ترکمان به سال ۱۰۱۱ ق حکومت مشهد به او داده شد.^۹ این مسجد را در زمان حکومت خویش در مشهد، وقف آستان قدس کرده است. در فردوس التواریخ آمده است که مسجد مزبور در زمان تولیت میرزا فضل الله وزیر نظام در سال ۱۲۷۰ ق. به کلی مخروبه بوده و مجدد تعمیر شده است.^{۱۰}

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

- ۱ محمد هاشم خراسانی، منتخب التواریخ، اصفهان: کتابفروشی فردوس و اقبال، ص ۶۲۰.
- ۲ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۲۳۴، ص ۱۰۱۱ ق، ص ۵.
- ۳ همان.
- ۴ سیدی فرخند، همان، صص ۷۱-۷۲.
- ۵ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۳۲۶۴، ص ۱۰۷۰ ق، ص ۱۴۲.
- ۶ همان، اسناد شماره ۳۵۲۷۳، ص ۱۱۴۵ ق؛ ۳۵۳۱۷، ص ۱۱۴۸ ق.
- ۷ محمد بن محمد علی صدرالمآلهین لاهیجانی (۱۳۸۵)، تاریخ و جغرافیای شهر مشهد، تصحیح محمد رضا قصابیان، مشهد: انصار، ص ۶۶.
- ۸ خراسانی، همان، ص ۶۲۰.
- ۹ ترکمان، همان، ج ۲، ص ۶۳۰.
- ۱۰ نوروز علی بن محمد باقر فاضل بسطامی (۱۳۹۰)، فردوس التواریخ، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص ۶۱.

۲.۲. مصلاهی پایین خیابان

بنایی منحصر به فرد است، به اهتمام میرزا ابوصالح رضوی در سال‌های ۱۰۸۶-۱۰۸۷ق. احداث و وقف شده است. به عقیده سیدی، مصلاهی پیشین شهر مشهد که در محل طرق و به فاصله یک فرسنگی جنوب شرقی مشهد قرار داشته، بر اثر زلزله سال ۱۰۸۴ق. صدمه دیده در نتیجه میرزا صالح، مصلاهی جدید را در فاصله چند صد متری دروازه پایین خیابان مشهد احداث کرده است.^۱ در قسمت تحتانی تزیینات لبه طاق ایوان، در هر طرف ۹ بیت شعر فارسی به قلم نستعلیق به رنگ زرد بر زمینه آبی نقش بسته است که در حقیقت کارنامه ساختمانی این بنای تاریخی است و پس از چهارصد سال از پس سده‌ها خود نمایی می‌کند. عبارت «عمل حاجی شجاع اصفهانی» نشان می‌دهد که سازنده بنا حاجی شجاع بنای اصفهانی است.^۲

۳.۲. مدارس

در دوره صفویه نزدیک به ده مدرسه مهم در شهر مشهد احداث شده است که هر یک دارای موقوفات بزرگی بودند.^۳

یکی از مدرسه‌های معروف، مدرسه میرزا جعفر است که در سال ۱۰۵۹ق. در گوشه شمال شرقی صحن عتیق (انقلاب کنونی) احداث شده است. این مدرسه یکی از بهترین و مطرح‌ترین مدارس علمیه مشهد بوده است. در ساخت این مدرسه برادران سروقد به نام‌های میرزا محمد طاهر و میرزا جعفر سروقد که در هند مقاماتی داشتند کمک مالی می‌کردند. بیست سال بعد از تأسیس این مدرسه، میرزا جعفر در سال‌های آخر عمر املاکی را وقف مدرسه مذکور کرد. در اسناد موجود به تناوب از این مدرسه یاد شده است.^۴ مدرسه میرزا جعفر در سال‌های اخیر تعمیر و نوسازی شده است و اینک بخشی از دانشگاه علوم اسلامی رضوی را شکل می‌دهد.^۵

۱ سیدی فرخد، همان، ص ۹۰.

۲ آندره گدار (۱۳۶۶)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ج ۲، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، صص ۲۸۹-۳۱۰.

۳ ر. ک: خراسانی، همان، صص ۶۲۱-۶۲۶ همچنین: محمد حسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲)، مطلع الشمس، مقدمه و فهرست محمد پیمان، تهران: پیشگام، صص ۳۱۳-۳۱۷.

۴ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، به طور نمونه سند شماره ۳۲۳۳۱، س ۱۰۹۱ق.

۵ برای مشاهده متن بازنویس شده وقفنامه ر. ک: رضا انزایی نژاد و همکاران (۱۳۸۸ش)، بیست وقفنامه از خراسان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، صص ۱۳۲-۱۳۷.

یکی از مدارس نسبتاً بزرگ این دوره مدرسه عباسقلی خان است که در سال ۱۰۷۷ ق. توسط عباسقلی خان شاملو، بیگلربیگی کل خراسان در ابتدای پایین خیابان ساخته شده است. در کنار مدرسه، موقوفه بزرگ عباسقلی خان نیز بوده است که شامل حمام، دکاکین و کاروانسرا می‌شد.^۱ در یکی از اسناد به جای مانده از دوره صفوی از بابت درآمد دکاکین وقفی این مدرسه، مبلغ چهار تومان و شش هزار و شصت و شصت دینار، هرساله برای یکی از مدرسان آن به نام مولانا محمد شفیع مدرس، تعیین شده است.^۲

از مدارس دیگر، مدرسه فاضل خان یا فاضلیه است که در نیمه دوم سده یازدهم قمری توسط برادران فاضل تونی که خود از علمای دینی و مدرسان نامی خراسان بوده‌اند، ساخته شده؛ و کمی بعد هم دارای موقوفات و کتابخانه قابل توجهی شده است. براساس کتیبه مدرسه، بنای آن در سال ۱۰۷۵ ق. و در زمان شاه عباس دوم به اتمام رسیده است. این مدرسه تا اوایل سده حاضر پابرجا بود و در سال‌های ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ ش. در جریان نوسازی اطراف حرم و ایجاد فلکه حضرت به کلی ویران شد.^۳

مدرسه صالحیه از موقوفات سید ابوصالح رضوی است که در سال ۱۰۸۶ ق. بنا نهاده و املاک زیادی بر آن وقف کرده است. این مدرسه بعدها به مدرسه نواب مشهور شد.^۴ در شمار مدارس مهم وقفی در دوره صفویه، مدرسه سعدیه یا پایین پا است. بنیانگذار آن سعدالدین محمد از شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی خراسان در دوره شاه سلیمان صفوی است. این مدرسه در قسمت پایین پای مبارک حضرت در سال ۱۰۸۷ ق. ساخته شده است. با توجه به اسناد، ساخت مدرسه چندین سال به طول می‌انجامد. در استشهاد نامه‌ای مربوط به سال ۱۰۸۲ ق. بر این امر تأکید شده است که دکاکین متعلق به عباسقلی خان، دکان عصاره پهلوان میرزا بیگ، دکان صباغی شیخ جعفر برای ساخت مدرسه مزبور خریداری شده است.^۵ در وقفنامه سعدالدین محمد، املاکی در مشهد و خواف وقف شده تا با شرایطی معین برای رونق آن صرف شود.^۶ این مدرسه که وسعت و عظمت قابل توجهی داشت در دوره پهلوی برای

۱ اعتمادالسلطنه، همان، ص ۳۱۶؛ خراسانی همان، ص ۶۲۳.

۲ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۴۶۳۲، ص ۱۱۲۲ ق، ص ۱۰۸.

۳ فاطمه جهان پور (۱۳۸۷)، تاریخچه مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد صفویه تا قاجار، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، ص ۱۳۷.

۴ فاضل بسطامی، همان، ص ۱۱۹.

۵ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۸۵۹۱، ص ۱۰۸۲ ق، ص ۱.

۶ برای مشاهده رونوشت وقفنامه رک: مستوفی، همان، ص ۱۸۸؛ انزایی نژاد و دیگران، همان، صص ۱۸۱-۱۹۰.

احداث تالار تشریفات تخریب شد.^۱

۴.۲. بیمارستان (دارالشفاء)

از آنجایی که نیاز به مؤسسه بهداشتی و درمانی از نیازهای مهم هر شهر محسوب می‌شود در دوره صفویه به بیمارستان وابسته به مرقد حضرت رضا - علیه السلام - توجه ویژه‌ای می‌شد. در اسناد مربوط به این دوره از این بیمارستان به عنوان دارالشفاء یاد می‌شود. با توجه به اسناد مذکور می‌توان پی برد این مجموعه از تشکیلات دیوانی - اداری منظم و حساب شده‌ای برخوردار بوده است. از سوی دیگر برخلاف آنچه که جهانگردان اروپایی از بیمارستان‌های این دوره در ایران به تصویر می‌کشند، مجموعه درمانی وابسته به آستان قدس در شهر مشهد مورد توجه حکومت صفوی و مجهز و فعال بوده است.^۲ از منابع تامین مخارج دارالشفاء، موقوفات هستند که با توجه به اسناد و وقف نامه‌ها می‌توان به این وقفیات اشاره کرد:

۱. دکاکین طرفین دارالشفاء که توسط ساروخان طالش احداث و وقف دارالشفاء شده است.^۳
۲. دکاکین پایین پای مبارک که و کلاء سرکار خاصه شریفه احداث و وقف دارالشفاء نموده‌اند.^۴
۳. حمام سرسنگ مشهور به حمام شاه که توسط مهدی قلی بیگ میرآخور باشی در سال ۱۰۲۷ ق وقف شده است.^۵
۴. قهوه‌خانه‌ای واقع در پایین پای مبارک.^۶
۵. اراضی موسوم به قوزغان بلوک تبادکان توسط محمود بیگ ناظر بیوات سرکار خاصه شریفه جهت دواء، غذا و لباس و سایر مایحتاج مریضان دارالشفاء در سال ۱۱۱۹ ق وقف شده است.^۷

۱ انزایی نژاد و دیگران، همان، ص ۱۷۹.

۲ رک: حمیده شهیدی (۱۳۸۷)، «دارالشفاء آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، دفتر اسناد، ج ۴، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، صص ۶۹-۱۰۲.

۳ سند شماره ۳۳۱۱۶، س ۱۰۹۶ ق، ص ۱۰.

۴ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۴۰۴۴، س ۱۰۸۰ ق، ص ۷.

۵ مستوفی، همان، ص ۱۶۴.

۶ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره ۳۲۶۸۱، س ۱۰۹۴ ق، ص ۶۸ / ۳۳۱۹۰، س ۱۰۷۰ ق، ص ۴.

۷ اصل وقفنامه با شماره ثبت ۱۱۲ در قسمت اداره مخطوطات آستان قدس نگهداری می‌شود همچنین رونوشت وقفنامه مذکور: مستوفی، همان، ص ۱۸۹.

۶. طاحونه‌ای واقع در جنب دروازه خیابان که مشتمل بر دو تنورچه^۱ و دو مطحن^۲ است توسط الله وردی خان امیر شکار باشی و قوللر اقاسی در سال ۱۰۶۵ ق. وقف بر دارالشفا شده است.^۳

۵.۲. کاروان سرا

با توجه به گسترش حضور زائران در مشهد در دوره صفوی ضرورت ایجاد کاروانسرا در این شهر را می‌توان دریافت. یکی از کاروانسراهای وقفی این دوره در مشهد، کاروانسرا یا خان شاهزاده سلطانم^۴ خواهر شاه طهماسب اول که در اطراف حرم امام رضا علیه السلام- بوده و وقف آستان قدس شده است.^۵ در مطلع الشمس از کاروانسرای موسوم به کاروانسرای سلطان متعلق به زمان سلطنت شاه طهماسب اول یاد شده است که به نظر می‌رسد همان کاروانسرای سلطانم است. اسنادی از کاروانسرای سلطانم در آرشیو مرکز اسناد آستان قدس موجود است و در باب پرداخت هزینه تعمیرات آن است. همچنین بر طبق این اسناد کاروانسرای سلطانم با شرایط معین از سوی آستان قدس به اجاره گذارده می‌شد. به عنوان نمونه در شعبان سال ۱۰۱۰ ق. کاروانسرا به سه نفر خواجه ندری، غلامحسین بشیر و خواجه سلطان حسن به مدت یک سال به مبلغ چهل و پنج تومان اجاره داده شده است.^۶ اهمیت این اسناد در آن است که به خوبی نشان می‌دهد وقف شاهزاده سلطانم جاری بوده و به آن عمل می‌شده است.

در طومار علیشاهی از کاروانسرای دیگری به نام خان غلام حسین یاد شده است.^۷ در یکی از اسناد موجود مربوط به سال ۱۱۴۲ ق. نیز به خان غلام حسین صدیقی اشاره شده

۱ تنوره سوراخی که آب از آن بر پره‌های آسیاب می‌ریزد (گفت نامه دهخدا، ذیل واژه).

۲ آسیا، سر آسیا (گفت نامه دهخدا، ذیل واژه مطحن).

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره: ۳۳۴۱۶، س ۱۰۶۸ ق؛ ۳۰۶۴۷، س ۱۰۷۲ ق؛ اصل وقفنامه با شماره ثبت ۱۱۵ در اداره مخطوطات آستان قدس نگهداری می‌شود.

۴ ترک زبان‌ها همسرخان را خانم و معقوده بیگ را بیگم گویند. با این وصف حلیله جلیله سلطان را هم سلطانم می‌گفتند. در واقع کلمه سلطانم به جای ملکه یا شهبانو استعمال می‌شد و سه نفر در عهد صفویه با این عنوان ذکر شده و معروفیت داشته‌اند اما در کتب تاریخ نام اصلی آنان به تصریح دیده نشده است. خواهر شاه طهماسب اول با این‌که ملکه نبوده او را سلطانم نامیده‌اند (عبدالحمید مولوی (۱۳۸۹)، خراسان، ابنیه و مشاهیر، (مجموعه مقالات)، به کوشش محسن حسینی، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ص ۱۱۹).

۵ رک: مولوی، همان، صص ۱۱۹-۱۳۴.

۶ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۲۲۵، س ۱۰۱۰ ق.

۷ طومار علیشاهی، همان، ص ۲۱.

است.^۱ به نظر می‌رسد کاروان سرای مزبور در اواخر دوره صفویه وقف شده و آن‌چنان که از اسم آن مشخص است واقف، فردی به نام غلام حسین ملقب به صدیقی است. از دیگر خانات یا کاروانسراها که در طومار علیشاهی از آن یاد شده است خان موسوم به قورخانه است.^۲ در اسناد نیز به این خان اشاره شده است.^۳ کاروان سرای وقفی دیگر که رونوشت وقفنامه آن در کتاب *مطلع الشمس* آورده شده است، کاروانسرای شاه وردی خان در دوره شاه سلیمان است که به همراه حمام و دکاکین متصل به آن در سال ۱۰۹۱ق. وقف زوار امام رضا علیه السلام - شده است.^۴

۲.۶. حمام

ساخت حمام در شهر مشهد به عنوان یک شهر مذهبی و زیارتی به عنوان یک عمل صالح، مورد توجه خاص واقفان بوده است. یکی از حمام‌های معروف این دوره حمام شاه یا حمام مهدی قلی‌بیگ است که در سال ۱۰۲۷ق. توسط مهدی قلی‌بیگ میرآخورباشی در بازار سرسنگ مشهد، در کنار مسجد شاه که پیش از این به آن اشاره شد، وقف دارالشفاء آستان قدس شده است. برای تأمین آب آن هم قناتی مهم احداث شده است. با این شرط که مازاد آب از حمام مزبور به مسجد گوهر شاد برده شود.^۵ اسنادی از هزینه تعمیرات و اجاره حمام مذکور از این دوران موجود است.^۶ بر طبق وقفنامه، درآمد آن صرف هزینه شربتخانه که در آن زمان امور مربوط به دارالشفاء را رتق و فتق می‌کرد، می‌شد.^۷ در سندی مربوط به سال ۱۰۳۸ق. مبلغ اجاره حمام مزبور به صاحب جمع شربتخانه تحویل داده شده است.^۸ حمام وقفی دیگر حمام آغچه یا حمام حضرتی است که توسط خواجه عتیق علی منشی ازدولتمردان دربار شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول، وقف شده است. در وقفنامه آن

۱ آرشيو مركز اسناد آستان قدس رضوي، سند شماره ۳۵۰۵۱، س ۱۱۴۲ق.

۲ طومار علیشاهی، همان، ص ۲۱.

۳ آرشيو مركز اسناد آستان قدس رضوي، سند شماره ۳۴۲۲۶، س ۱۱۲۸، ص ۵۳.

۴ اعتمادالسلطنه، همان، ص ۵۵۱.

۵ رونوشت وقفنامه رک: مستوفی، همان، صص ۱۶۴-۱۶۷.

۶ آرشيو مركز اسناد آستان قدس رضوي، سند شماره ۳۱۸۱۷، س ۱۰۳۷ق.

۷ رک: حمیده شهیدی (۱۳۹۳)، «تاریخچه شربتخانه آستان قدس رضوی بر مبنای اسناد»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و

آرشیوی، س ۲، ش ۲، صص ۵۹-۹۱.

۸ آرشيو مركز اسناد آستان قدس رضوي، سند شماره ۳۱۸۸۷، س ۱۰۳۸ق.

اشاره شده که حمام در محله میان شهر واقع شده است. گویا محله میان شهر از محلات اطراف حرم مطهر بوده است. در اسناد موجود نیز مکان حمام آغچه، محله میان شهر آمده است.^۱ با توجه به اسناد یاد شده، این حمام در دوره‌های مختلف به اجاره داده می‌شد و در آمد آن صرف روشنایی حرم مطهر، تعمیرات و پرداخت حقوق به کارکنان آستان قدس می‌شد و وجه اجاره به صورت اقساط پرداخت می‌شد.

در فردوس التواریخ اشاره شده است در سال ۱۰۸۴ق. زلزله‌ای در مشهد به وقوع پیوست.^۲ اسناد نیز نشان می‌دهد در سال ۱۰۸۴ق. زلزله‌ای مخرب در مشهد به وقوع پیوسته که سبب خرابی برخی از بناها در مشهد شده است. از جمله بناهایی که در اثر زلزله آسیب دیده است حمام آغچه است که به استناد یکی از اسناد مربوط به تاریخ جمادی الاول ۱۰۸۵ق، به دستور میر شاه تقی‌الدین محمد رضوی متولی وقت آستان قدس، با اختصاص مبلغ نه تومان و هزار و صد و دینار عراقی، تعمیر و بازسازی شده است.^۳

در اسناد مورد اشاره، از حمام دیگری به نام حمام دروازه یاد شده است که در سایر منابع از آن ذکری به میان نیامده است.^۴

۷.۲. خیابان

همان گونه که پیش از این گفته شد انتقال آب چشمه گلسب با احداث یک خیابان سراسری در شرق مشهد همراه شد که اقدامی بزرگ برای رونق بیشتر شهر بود. گرچه اثر آب خیابان در حدود ۶۰ سال است که در شهر مشهد دیده نمی‌شود و به علت کم آبی، خشکسالی و تغییر فنون تحصیل آب، چشمه گیلان به شهر نمی‌رسد اما خیابان مشهد در مسیری که از میدان توحید تا حرم مطهر و خیابان شهید نواب صفوی می‌گذرد، همچنان پابرجاست. پیش از آن نخستین خیابان در شهر هرات و دومین خیابان در شهر قزوین توسط شاه طهماسب که پایتخت او بود، احداث شد.

بالا خیابان (خیابان آیه ... شیرازی) پایین خیابان (خیابان شهید نواب صفوی)

حرم مطهر امام رضا - علیه السلام -

۱ همان، سند شماره ۳۲۳۷۸، ص ۱۰۶۵ق.

۲ فاضل بسطامی، همان، ص ۵۰.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۳۱۷، ص ۱۰۸۵ق.

۴ همان، سند شماره ۳۱۸۶۳، ص ۱۰۳۸ق، ص ۶.

خیابان مشهد به سبب آن که در دوطرف حرم امام رضا - علیه السلام - قرار داشته قسمت علیای آن بالا خیابان و قسمت سفلی آن پایین خیابان خوانده می‌شد. که هر دو تبدیل به نام دو محله بزرگ شهر مشهد شده‌اند. همچنین دو دروازه‌ای که در ابتدا وانت‌های خیابان مزبور احداث شده به نام‌های دروازه بالا خیابان و دروازه پایین خیابان خوانده می‌شدند. همچنین آب جاری در خیابان به نام آب خیابان شهرت یافت. اراضی وقفی متعلق به آب خیابان در بیرون دروازه پایین خیابان، به نام اراضی خیابان و سکونتگاهی که جهت استقرار کشاورزان در اراضی مزبور، توسط آستان قدس احداث گردید، به قلعه خیابان مشهور شده است که تاکنون به همین نام در کنار کال طرق شناخته می‌شود.^۱

از آنجایی که در شهرهای ایران معابر، کم عرض و پیچ و خم دار طراحی می‌شدند تا در زمان یورش مهاجمان از پیشروی آنان کاسته شود، کشیدن خیابان مستقیمی به این وسعت از دروازه شرقی به غربی برای شهری مانند مشهد که بارها در اعصار گذشته مورد تجاوز و غارت از بکان قرار گرفته بود از نظر سیاسی - نظامی اقدامی جسورانه بوده است. لذا تحقق این عمل نشان دهنده قدرت دولت صفویه و شاه عباس اول در سرکوب ازبکان و برقراری آرامش و امنیت است. از سوی دیگر خیابان عریض احداث شده در شهر مشهد به واسطه مسیر آب و ردیف درختان میانی، هدایت دید به سمت حرم و تأکید بر آن را به همراه داشته است و نیز می‌توانسته راه حل مناسبی جهت تأمین پایدار آب مورد نیاز شهر باشد.^۲

در هر حال خیابان مشهد به عنوان مهم‌ترین عنصر کالبدی این شهر موجب وسوسه افراد می‌شد. کسبه قسمتی از فضای خیابان را اشغال می‌کردند. از جمله پیشه‌وران یا ساکنین خیابان، سایبان یا پیش طره‌هایی می‌ساختند. لذا آستان قدس یا آن‌ها را جمع می‌کرده یا وجهی از صاحبانشان دریافت می‌نموده است. بدین سبب در اسناد به جای مانده از دوره صفوی، یکی از منابع درآمد آستان قدس وجوه هوایی خیابان ذکر شده است.^۳

۳. جذب جمعیت و حفظ بناهای شهری

در باب ویژگی‌های شهر اسلامی آمده است که مسجد جامع، قلب شهر است و پیرامون آن

۱ سیدی فرخنده، همان، صص ۸۲-۸۳.

۲ مهدی حقیقت‌بین و دیگران (۱۳۸۸)، «بررسی تاریخی خیابان چهارباغ - شهر مشهد در عصر صفویه»، پژوهش‌های تاریخی، ش ۴، صص ۴۳-۴۴.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره ۲۸۷۰۹، س ۱۰۸۴، ص ۱۴؛ ۳۲۲۹۹، س ۱۰۹۱، ص ۵.

مؤسسات اجتماعی شکل می‌گیرد.^۱ در یک بررسی می‌توان نتیجه گرفت این ویژگی در مشهد هم صدق می‌کند، با این تفاوت که اگر مسجد جامع در شهرهای اسلامی همواره قلب شهر است و در پیرامون آن مؤسسات اجتماعی شکل می‌گیرد، در مشهد مرقد شریف امام رضا - علیه السلام - محور مرکزی است و حتی مسجد جامع در کنار آن قرار می‌گیرد. در مقاله‌ای در باب شهر اصفهان عنوان شده است که موقوفات مهم مثل مسجد، کاروانسرا، مدرسه، حمام و بازارچه به صورت مجتمع در کنار هم و اغلب در بخش تجاری شهر قرار گرفته‌اند.^۲ این ویژگی در مشهد نیز مشاهده می‌شود. با بررسی اسناد موجود می‌توان تا حدودی موقعیت مؤسسات را به دست آورد. خان سلطانم که در آن زائرین اسکان می‌یافتند در بازار اطراف حرم واقع بوده است.^۳ در کنار مدرسه عباسقلی خان کاروانسرا، حمام و دکاکینی قرار داشت.^۴ حمام مهدی قلی بیگ در بازار سرسنگ^۵ و مدرسه میزا جعفر در جنب تیمچه‌ای قرار داشته است.^۶

اگرچه وجود حضرت رضا - علیه السلام - سبب جذب خیل مشتاقان به مشهد می‌شد اما ایجاد امکانات رفاهی و آموزشی نیز جهت جذب جمعیت از اهمیت به سزایی برخوردار است. یکی از بناهای مهم شهر مشهد در دوره صفویه، مدارس است که به ارتقای سطح فرهنگ و پیشرفت جامعه کمک می‌کند. رقباتی هم برای این مدارس وقف می‌شد که این امر سبب مهاجرت طلاب علوم دینی از سراسر ایران و ممالک همجوار برای تحصیل به مشهد می‌شد، از سوی دیگر اغلب علمای بزرگ آن روز به این شهر رفت و آمد داشته و مدتی از عمر خود را در آن می‌گذرانیدند. از جمله شیخ بهایی که مدتی در مشهد در نزد اساتید این شهر تلمذ کرد و پس از مرگ، جنازه‌اش به مشهد حمل شده و در رواقی که به نام او مشهور می‌باشد مدفون گردید. بنای بخشی از آثار معماری عصر شاه عباس و بخش‌هایی از حرم مطهر امام رضا - علیه السلام - به ایشان نسبت داده می‌شود.^۷

۱ اشرف السادات باقری (۱۳۸۶)، نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۱۰۴.

۲ سید محمد رضا شهایی (۱۳۸۳)، «مبانی و چارچوب نظری تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری» تحقیقات جغرافیایی، ش ۷۲، ص ۱۴۳.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۸۴۸۰، س ۱۰۲۷.ق.

۴ اعتمادالسلطنه، همان، ص ۳۱۶؛ خراسانی، همان، ص ۶۲۳.

۵ مستوفی، همان، صص ۱۶۴-۱۶۷.

۶ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۲۳۳۱، س ۱۰۹۰.ق.

۷ ابراهیم زنگنه (۱۳۸۲)، مشاهیر مدفون در حرم رضوی، ج ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ص ۸۶.

از علمای دیگر می‌توانیم به شیخ حر عاملی اشاره کنیم که ۲۴ سال در مجاورت روضه رضویه سکونت داشت و در یکی از حجره‌های صحن عتیق (انقلاب کنونی) به خاک سپرده شد.^۱ محقق سبزواری نیز یکی دیگر از مشاهیر و علمای این دوره است که به مشهد مهاجرت کرد و در مدرسه سمیعیه به تدریس مشغول شد و در همین شهر درگذشت.^۲ بنابراین ساخت مدارس در مشهد سبب مهاجرت علما و طلاب علوم دینی و ایجاد مرکزیت علمی برای شهر مشهد در دوران صفویه بود.

یکی از موقوفات مهم در این دوره موقوفه میرزا ابراهیم رضوی است که شامل املاک وسیعی از قراء اطراف رادکان تا نزدیکی سرخس است همچنین شامل مستغلاتی نظیر کاروانسرا واقع در سر میدان، مشهور به خان میرزا ابراهیم، نیز حمام واقع در خیابان بالا سر مبارک مشهور به حمام میرزا ابراهیم می‌شود. تاریخ و قفنامه موقوفه مزبور، سال ۱۰۳۸ ق. است.^۳ این موقوفه پدیده اجتماعی حائز اهمیتی را در مشهد به وجود آورد و سبب شد همه سهم بران، اعم از فرزندان ذکور و اناث واقفان و دیگر سادات رضوی جذب و ساکن مشهد شوند و از سوی دیگر شجره نسب خود را نگهداری و برای دریافت سهم به متولیان موقوفه عرضه نمایند.^۴

با نگاهی به اسناد دوره صفویه به افرادی برمی‌خوریم که از شهرها یا مناطقی دیگر به مشهد مهاجرت کرده اند: اسفرائینی،^۵ اردوبادی،^۶ اصفهانی،^۷ اردبیلی،^۸ بافقی،^۹ تبریزی،^{۱۰} تویسرکانی،^{۱۱} سبزواری،^{۱۲} سیستانی،^{۱۳} شوشتری،^{۱۴} قزوینی،^{۱۵} کاشی،^{۱۶} گیلانی،^{۱۷}

۱ صدرالمطالین لاهیجانی، همان، ص ۸۷

۲ زنگنه، همان، ج ۱، ص ۲۷۷-۲۷۶

۳ میرزا محمدباقر رضوی (۱۳۸۴)، شجره طیبه در انساب سادات علویه رضویه، به کوشش سید محمدتقی مدرس رضوی، بازنگری و ویرایش مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم، صص ۷۵-۸۸.

۴ سیدی فرخ، همان، ص ۸۳

۵ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شماره سند ۲۷۵۲۰، س ۱۰۱۰ ق.

۶ همان، شماره سند ۲۸۳۶۳، س ۱۰۲۲ ق.

۷ همان، شماره سند ۲۷۶۴۸، س ۱۰۱۲ ق.

۸ همان، شماره سند ۲۸۳۵۹، س ۱۰۲۲.

۹ همان، شماره سند ۲۷۶۹۱، س ۱۰۱۳ ق.

۱۰ همان، شماره سند ۲۷۹۹۱، س ۱۰۱۷ ق.

۱۱ همان، شماره سند ۲۸۶۰۰، س ۱۰۸۳ ق.

۱۲ همان، شماره سند ۲۷۵۱۶، س ۱۰۱۰ ق.

۱۳ همان، شماره سند ۳۱۸۳۱، س ۱۰۳۷ ق.

۱۴ همان، شماره سند ۲۷۵۲۷، س ۱۰۱۱ ق.

۱۵ همان، شماره سند ۲۸۱۱۶، س ۱۰۲۱ ق.

۱۶ همان، شماره سند ۲۷۵۰۱، س ۱۰۰۴ ق.

۱۷ همان، شماره سند ۲۷۹۹۰، س ۱۰۱۷.

مازندرانی، نیشابوری،^۲ یزد.

علاوه بر آن از افراد غیر ایرانی که به مشهد سفر کرده و حتی ماندگار می شدند نیز مشاهده می شود از جمله از منطقه جبل عامل،^۳ منطقه کشمیر^۴ همچنین به درویشان منسوب به فرقه بکناشیه در اسناد برمی خوریم.^۵ در کندوکاوی که نگارنده داشته است، به نظر می رسد آنان از مهاجرین سرزمین آسیای صغیر بودند که با توجه به اختلافات با امپراتوری عثمانی و داشتن صبغه شیعی و علاقه به اهل بیت به درگاه امام رضا - علیه السلام - پناه آوردند.

بنابراین با توجه به مطالب فوق می توان نتیجه گرفت وقف کارکرد ویژه ای در جذب افراد و ایجاد پدیده مهاجرت به شهر مشهد داشته است.

یکی دیگر از آثاری که وقف دارد این است که سبب حفظ بناهای ارزشمند شهری تا سالهای متمادی می شود. اشرف السادات باقری در کتاب خود بیان می دارد، از آثار مهم وقف، حفظ بناها و تعمیر مستمر آنها است و محققان را با مصالح ساختمانی و سبک های معماری هر عصر آشنا می سازد. کارآیی و عملکرد بناهای موقوفه چون مساجد، مدارس، دارالشفاهای را روشن می گرداند و مطالعه هر یک از آنها ما را به مجهولات مسائل شهری و تاریخی ادوار گذشته اسلامی واقف می سازد. حتی ابتکار منطقی و عقلایی بنیان و سازندگان آنها را به جامعه امروز معرفی می کند. در وقفنامه ها تعمیر بنا به منظور حفظ و پایداری آن پیوسته در نظر گرفته شده و با صراحت در آن قید شده است تا موقعی که مخارج احیاء بنا وجود دارد، دیناری در جای دیگر خرج نشود.^۶

کما این که علی رغم بی مهری هایی که به بناهای قدیمی شده است با این حال به مدد وقف برخی از بناهای وقتی در مشهد پابرجاست. مانند مصلاهی پایین خیابان، حمام مهدی قلی بیگ که گرچه تغییر کاربری داده است و تبدیل به موزه شده ولی به خوبی فضا و نوع معماری حمام های آن زمان را به ما نشان می دهد. از مدارس، مدرسه میرزا جعفر و مدرسه عباسقلی خان همچنان از حوزه های علمیه به شمار می آیند.

۱ همان، شماره سند ۲۷۷۲۸، س ۱۰۱۴ ق.

۲ همان، شماره سند ۲۷۶۴۹، س ۱۰۱۲ ق.

۳ همان، شماره سند ۳۴۹۹۳، س ۱۱۱۸ ق.

۴ همان، شماره سند ۲۲۸۰۰، س ۱۰۲۲ ق.

۵ همان، شماره سند، ۳۳۲۶۴، س ۱۰۶۹ ق.

۶ باقری، همان، ص ۱۲۰.

احداث خیابان در بالاسر و پایین پای حضرت با وجود نام‌های متعدد که در طول چهارصد سال برای آن گذاشتند با این حال همچنان نام بالا خیابان و پایین خیابان در ذهن و زبان مردم مشهد جاری است و نام دیگری را برای آن نمی‌پذیرند؛ زیرا این نام یادآور حفظ هویت تاریخی شهر مشهد است و یکی از مشخصه‌های درونی شهر محسوب می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت هر چند که مهم‌ترین عامل تشکیل و توسعه شهر مشهد وجود مرقد مطهر امام رضا علیه السلام- است اما این عامل توسط عوامل دیگر نظیر وقف، تقویت شد و رشد و پیشرفت مشهد به خصوص از زمان شاه عباس اول را به همراه آورد. با نگاهی به واقفان می‌توان نتیجه گرفت که اغلب رقبات مهم وقفی متعلق به بزرگان و عمال حکومتی بوده است. که در رأس آن شاه عباس صفوی قرار داشته است. حتی زنان وابسته به حکومت نیز در این عرصه گام برداشته و در جهت خدمت به توسعه مشهد و ایجاد تسهیلات جهت عامه، از طریق وقف اقداماتی را انجام داده‌اند. انتقال آب چشمه گلسب و احداث یک خیابان سراسری، در قالب وقف خود نشان‌دهنده تلاش در پایداری حل مشکل کم آبی مردم مشهد و رونق هر چه بیشتر شهر و توسعه جغرافیایی آن است.

نکته دیگر این که بیشتر فضاهای درونی شهر نظیر مسجد، کاروانسرا، مدرسه، حمام، بیمارستان و مصلا به همراه سایر ملزومات متصل به آن وقف شده است و یک موقوفه با چند رقبه در جوار هم وقف شده‌اند و بیشتر این فضاها در محدوده حرم رضوی متمرکز بوده‌اند. به عبارتی اگر در سایر شهرهای اسلامی مسجد جامع قلب شهر محسوب می‌شد و پیرامون آن مؤسسات اجتماعی شکل می‌گیرد در مشهد، مرقد امام رضا علیه السلام- محور مرکزی شهر است به گونه‌ای که مسجد جامع در کنار آن قرار می‌گیرد.

ایجاد امکانات رفاهی و آموزشی سبب جذب جمعیت و مهاجرت افراد از نقاط مختلف ایران و حتی کشورهای مجاور می‌شود. همچنین علی‌رغم بی‌توجهی به بناهای قدیمی به مدد وقف، برخی از بناهای وقفی مشهد پابرجاست به طوری که محققان با مصالح ساختمانی و سبک‌های معماری آن عصر می‌توانند به خوبی آشنا شوند.

منابع و مآخذ

- گدار، آندره (۱۳۶۶)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، ج ۲، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی .
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲)، مطلع الشمس، مقدمه و فهرست محمد پیمان، تهران: پیشگام.
- انزایی نژاد، رضا و همکاران (۱۳۸۸)، بیست و هفتاد و یک سال از خراسان، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- انصاری، مجتبی و دیگران (۱۳۸۶)، «تأثیر عوامل جغرافیایی بر تکوین، گسترش و نابودی شهر تابران توس»، مدرس علوم انسانی، ش ۵۰.
- باقری، اشرف السادات (۱۳۸۶)، نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ترکمان، اسکندربیگ (۱۳۸۲)، تاریخ عالم آرای عباسی، تنظیم ایرج افشار، ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر .
- جهان پور، فاطمه (۱۳۸۷)، تاریخچه مکتب خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد صفویه تا قاجار، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.
- خانی زاده، مهدی (۱۳۹۱)، «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس: موقوفه عتیقی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ش ۱ .
- خراسانی، محمد هاشم، منتخب التواریخ، اصفهان: کتابفروشی فردوسی و اقبال.
- حقیقت‌بین، مهدی و دیگران (۱۳۸۸)، «بررسی تاریخی خیابان -چهارباغ- شهر مشهد در عصر صفویه»، پژوهش‌های تاریخی، ش ۴.
- دولتشاه سمرقندی (۱۳۳۷)، تذکره الشعراء، به تصحیح ادوارد براون، به کوشش محمدعباسی، تهران: بارانی.
- رضوی، میرزا محمدباقر (۱۳۸۴)، شجره طیبه در انساب سادات علویه رضویه، به کوشش سید محمدتقی مدرس رضوی، بازنگاری و ویرایش مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم.
- زنگنه، ابراهیم (۱۳۸۲)، مشاهیر مدفون در حرم رضوی، ج ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی .
- سیدی فرخند، مهدی (۱۳۹۲)، نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
- شهابی، سیدمحمد رضا (۱۳۸۳)، «مبانی و چهارچوب نظری تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۷۲.
- شهیدی، حمیده (۱۳۸۷)، «دارالشفاء آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، دفتر اسناد، ج ۴، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.
- شهیدی، حمیده (۱۳۹۳)، «تاریخچه شربتخانه آستان قدس رضوی بر مبنای اسناد»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، س ۳، ش ۲.
- صدرالمتالهین لاهیجانی، محمدین محمدعلی (۱۳۸۶)، تاریخ و جغرافیای شهر مشهد، تصحیح محمد رضا قصابیان، مشهد: انصار.
- طومار علیشاهی - ۱۱۶۰ ق (۱۳۷۹)، بازخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی.
- طومار عضدالملک - ۱۲۷۳ ق (۱۳۷۹)، بازخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی.

- فاضل بسطامی، نوروز علی بن محمد باقر (۱۳۹۰)، فردوس التواریخ، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- ماهوان، احمد (۱۳۸۳)، تاریخ مشهد الرضا علیه السلام، مشهد: ماهوان.

- مدرس رضوی، محمد تقی و دیگران (۱۳۸۸)، گزارش مکتب شاهپور، به تصحیح مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم.

- مستوفی، اسماعیل بن حبیب ا... (۱۳۱۷ق)، آثار الرضویه، (چاپ سنگی).

- منجم یزدی، ملا جلال الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی (روزنامه ملا جلال)، به کوشش سیف ا... و حیدر، تهران: وحید.

- مولوی، عبدالحمید (۱۳۸۹)، خراسان ابنیه و مشاهیر (مجموعه مقالات)، به کوشش محسن حسینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

- ----، اسناد وقف آستان قدس رضوی، نسخه خطی، محل نگهداری: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۹۸۷.

مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شماره‌های سند:

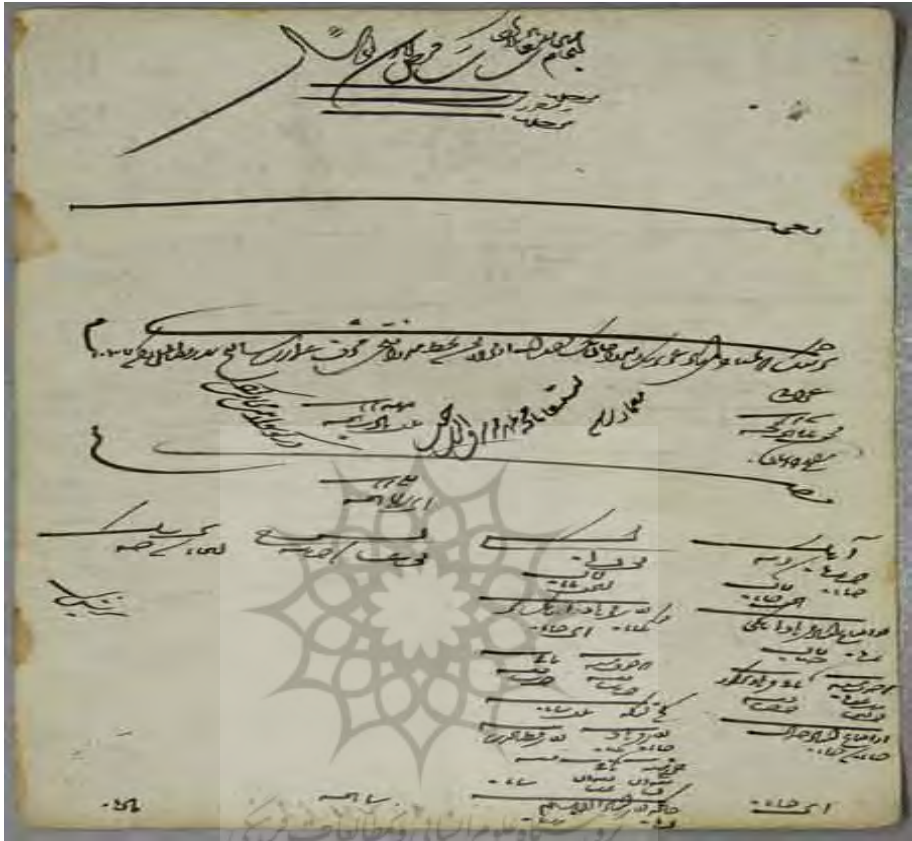
۲۸۵۹۱، ۳۰۶۴۹، ۳۱۸۱۷، ۳۲۱۷۹، ۳۲۳۳۱، ۳۲۴۱۷، ۳۲۵۱۰، ۳۲۷۸۴، ۳۳۱۳۴، ۳۳۳۰۴،
 ۳۴۶۳۲، ۳۴۹۰۳، ۳۵۲۱۴، ۳۵۳۳۰، ۴۲۲۲۵، ۳۱۸۱۷، ۳۲۲۳۱، ۳۲۲۳۱، ۳۲۳۳۱، ۳۲۳۹۳، ۳۲۴۱۷، ۳۲۴۳۵،
 ۳۲۶۸۱، ۳۲۸۸۶، ۳۲۹۴۲، ۳۲۹۹۶، ۳۳۳۰۴، ۳۳۴۹۵، ۳۳۹۷۹، ۳۴۷۱۰، ۴۲۲۲۴، ۲۷۵۲۰، ۴۴۷۴۸،
 ۲۸۳۶۳، ۲۷۶۴۸، ۲۷۹۹۱، ۲۷۶۹۱، ۲۸۳۵۹، ۲۸۶۰۰، ۲۷۵۲۷، ۲۷۵۱۶، ۲۷۵۰۱، ۲۸۱۱۶، ۲۷۹۹۰،
 ۲۷۷۲۸، ۲۷۶۴۹، ۲۷۶۹۵، .....

شماره سند: ۴۲۲۲۵

تاریخ: شعبان ۱۰۱۰ق

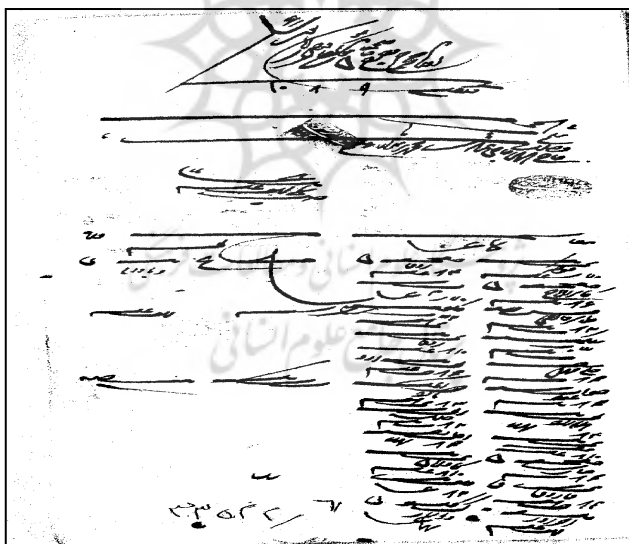
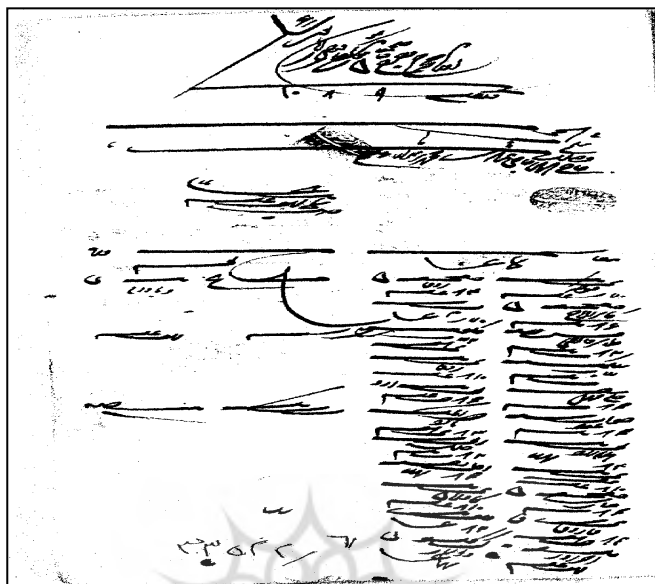
عنوان: تعهدنامه مستاجران کاروانسرای سلطانم جهت پرداخت مال الاجاره

شماره سند: ۳۱۸۱۷

تاریخ: رمضان ۱۰۳۷

عنوان: سند هزینه تعمیر حمام مهدی قلی بیگ واقع در بازار سرسنگ

شماره سند: ۳۳۵۲۲ ص ۶۱ تاریخ: صفر ۱۰۸۹

عنوان: نمونه‌ای از اسناد هزینه داروهای گیاهی مربوط به بیمارستان وقفی امام رضا (علیه السلام)

منشاء عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی
شرح عکس: نمایی از حجره‌های مدرسه عباس قلی خان

منشاء عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی
شرح عکس: مدرسه میرزا جعفر

منشاء عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی تاریخ: ۱۳۳۵ش
عنوان: نمایی از بالا خیابان به هنگامی که روی نهر باز بود و آب در آن جریان داشت.

منشاء عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی تاریخ: ۱۳۴۰ش
شرح عکس: تصویر هوایی فلکه حضرت قدیم که در آن بالا خیابان و پایین خیابان قابل مشاهده است